

W SPRAWIE PUBLIKOWANIA I REJESTRACJI AKT
WIZYTACYJNYCH KOŚCIOŁÓW I PARAFII

Praktyka wizytacji kanonicznej instytucji kościelnych i związanych z nimi osób znana była już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa¹. W Europie Zachodniej ugruntowała się ona głównie pod wpływem reformy karolińskiej². Instytucja wizytacji znana jest więc od starożytności do chwili obecnej. W pewnych okresach czasu zmieniała się tylko forma lub charakter wizytacji³. Pierwotnie miała ona charakter administracyjno-kościelny⁴. Jedynym zaś wizytatorem na terenie diecezji był biskup⁵. Już we wczesnym średniowieczu obserwuje się jednak zwyczaj, że biskupa zastępowali archidiaconi lub archiprezbiterzy⁶, zwani również od IX w. dziekanami⁷. Mniej więcej od VIII w. wizytatorzy, odbiegając od pierwotnych założeń wizytacji, spełniali również przy okazji wizytowania funkcje sędownicze⁸.

¹ W. M. Plöchl: *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 1: *Das Recht des ersten kirchlichen Jahrtausends von der Urkirche bis zum grossen Schisma*. Wien 1953 s. 160. — *Die Visitationsprotokolle der ersten nachtridentischen Visitation im Erzstift Köln unter Salentin von Isenburg im Jahre 1569*. Hrsg. von A. Franz en. Münster 1960 s. 1—2. (*Reformationsgeschichtliche Studien und Texte*. H. 35). G. Inger: *Das kirchliche Visitationsinstitut im mittelalterlichen Schweden*. Lund 1961 s. 122.

² W. M. Plöchl: *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 1 s. 326.

³ G. Inger: *Das kirchliche Visitationsinstitut* s. 22—23. — Ks. S. Librowski: *Wizytacje diecezji wrocławskiej*. Cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*. T. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*. Z. 1: *Wstęp ogólny do wizytacji*. *Arch. Bibliot. kośc.* T. 8: 1964 s. 147—149.

⁴ W. Hellinger: *Die Pfarvisitation nach Regina von Prüm*. *Der Rechtsgehalt des I Buches seiner Libri duo de synodalibus causis et disciplinis*. Teil 1. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abt.* Bd. 48: 1962 s. 10—11.

⁵ W. M. Plöchl: *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 1 s. 326. — G. Inger: *Das kirchliche Visitationsinstitut* s. 122—123. — W. Hellinger: *Die Pfarvisitation* s. 9.

⁶ W. M. Plöchl: *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 1 s. 326. — *Die Visitationsprotokolle* s. 2. — G. Inger: *Das kirchliche Visitationsinstitut* s. 23. — W. Hellinger: *Die Pfarvisitation* s. 9—10.

⁷ W. M. Plöchl: *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 1 s. 316—317.

⁸ W. Hellinger: *Die Pfarvisitation* s. 10—11.

Podobnie jak na Zachodzie również i w Polsce wizytacje były częstym zjawiskiem. Świadczy o tym, obok zachowanych już prawdopodobnie od XIII w. instrukcji wizytacyjnych⁹, niemalże całe polskie ustawodawstwo synodalne¹⁰. W odróżnieniu jednak od innych krajów Europy Zachodniej¹¹ powstałe w ich wyniku akta prawie w ogóle u nas się nie zachowały¹².

Wyraźny kryzys w rozwoju instytucji wizytacji nastąpił w pierwszej połowie XVI w. Był on przejawem ogólnego kryzysu, jaki miał miejsce w tym czasie w Kościele. Stąd też sprawą tą żywo zainteresował się sobór trydencki (1545—1563), który przywrócił pierwotny, duszpastersko-administracyjny sens wizytacji oraz przypomniał dawne uprawnienia i obowiązki biskupów jako odpowiedzialnych za wizytacje diecezji, mających je wizytować osobiście lub, jeśli stoją temu na przeszkodzie ważne przyczyny, przez swoich delegatów¹³. Ograniczając w ogóle uprawnienia archidiakonów, sobór ten sprecyzował również ich funkcje w dziedzinie wizytacji. Ustalił także zakres i kompetencje wizytacyjne dziekanów¹⁴. W myśl postanowień tego soboru archidiakoni i dziekani mieli obowiązek wizytowania podległych im okręgów *de consensu episcopi*¹⁵.

W świetle powyższego można więc, z punktu widzenia osób uprawnionych do wizytowania, wyróżnić wizytacje biskupie czyli generalne, przeprowadzane przez biskupów lub ich delegatów, oraz archidiakońskie i dziekańskie, odbywane przez archidiakonów i dziekanów w podległych

⁹ Dokładne zestawienie instrukcji wizytacyjnych z okresu średniowiecza wraz z ich opracowaniami podaje ks. S. Librowski (Wizytacje. Z. 1 s. 126—129).

¹⁰ Tamże s. 105—107.

¹¹ W oparciu o akta wizytacyjne została napisana praca: P. Andrieu-Guitrancourt: *L'archevêque Eudes Rigaud et la vie de l'égise au XIIIe siècle d'après le „Regestrum visitationum”*. Paris 1938. — Por. J. R. H. Moorman: *Church life in England in the thirteenth century*. Cambridge 1955 s. 30—31, 185—196. — J. Kłoczowski: *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku*. Kraków 1964 s. 270.

¹² Obok obecnie już zaginionej (informacja dyrektora Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, ks. dra Cz. Skowrona) księgi pt. *Liber vitae*, zawierającej streszczenia akt wizytacji diecezji krakowskiej z lat 1510—1555 (Ks. T. Glemma: *Wizytacje diecezji krakowskiej z lat 1510—1570. Nasza Przeszość*. [T.] 1: 1946 s. 46—53. — Wyjątki z tej księgi w tłumaczeniu polskim opublikował ks. J. Bukowski (Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku. Według najnowszych źródeł. T. 1: Początki i terytorialne rozprzestrzenienie się reformacji. Z mapą diecezji krakowskiej XVI wieku. Kraków 1832 s. 165—178) znane są dotychczas tylko fragmenty akt wizytacyjnych diecezji wrocławskiej, pochodzące z XV i pierwszej połowy XVI w. (Ks. S. Librowski: *Wizytacje*. Z. 1 s. 107—108).

¹³ *Concilium Tridentinum*. Sessio XXIV, c. III. — Por. W. M. Plöchl: *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 3: *Das katholische Kirchenrecht der Neuzeit*. Teil 1. Wien 1959 s. 278.

¹⁴ W. M. Plöchl: *Geschichte des Kirchenrechts*. Bd. 3. Teil 1 s. 278, 292.

¹⁵ *Concilium Tridentinum*. Sessio XXIV, c. III.

im okręgach. Ponadto, ze względu na zakres, potrydenckie wizytacje generalne dzieliły się na wewnętrzne i zewnętrzne. Pierwsze z nich prawie wyłącznie dotyczyły stanu moralnego i obyczajowego kleru, drugie zaś uwzględniały całokształt spraw łączących się z wizytowaną instytucją¹⁶. Najbardziej typowe wizytacje wewnętrzne były przeprowadzane w końcu XVI i XVII w.¹⁷. Spotyka się również akta będące spuścizną wizytacji stanowiących połączenie powyższych dwóch typów¹⁸.

W rezultacie działalności wymienionych wyżej osób powstawały akta. Poza nielicznymi fragmentami pochodzącymi z XV i pierwszej połowy XVI w.¹⁹, akta wizytacyjne w Polsce zachowały się dopiero z okresu potrydenckiego. Najstarsze z nich pochodzą z sześćdziesiątych lat XVI w. Są to akta wizytacji znacznej części diecezji krakowskiej, przeprowadzonej na zlecenie biskupa Filipa Padniewskiego w latach 1565—1570²⁰, oraz diecezji warmińskiej z lat 1565—1572²¹. W ślad za biskupami krakowskim i warmińskim poszli w końcu XVI w. biskupi innych diecezji, jak włocławskiej (1575—1578)²², płockiej (1591—1606)²³ i poznańskiej (1598)²⁴, którzy pod wpływem niedawnych postanowień soboru trydenckiego oraz konieczności przeciwdziałania szerzącej się reformie protestanckiej zarządzali u siebie wizytacje. Powstałe w wyniku tych wizytacji sprawozdania, wraz z aktami warmińskimi i krakowskimi, stanowią najstarszy zbiór potrydenckiej dokumentacji wizytacyjnej w Polsce.

W okresie od XVII do XX wieku każdy kościół lub parafia były przeciętnie co kilkanaście lat wizytowane²⁵. Wyjątkowo tylko na niektórych terenach wizytacje przeprowadzano rzadziej. Fakt ten podnosi

¹⁶ S. Litak: Akta wizytacyjne parafii z XVI—XVIII wieku jako źródło historyczne. *Zesz. nauk. KUL.* R. 5: 1962 nr 3 s. 41—58.

¹⁷ Np. w Archiwum Kapituły Metrop. w Krakowie wizytacja biskupa Padniewskiego (nr 1) z lat 1565—1570 oraz w Archiwum Kurii Metrop. w Krakowie wizytacja nr 6 z r. 1617. Znaczna ilość akt wizytacji wewnętrznych z końca XVI i z XVII w. znajduje się w Archiwum Diecezjalnym w Płocku.

¹⁸ W. Urban: Chłopi wobec reformacji w Małopolsce w drugiej połowie XVI w. Kraków 1959 s. 23.

¹⁹ Zob. przyp. 12.

²⁰ Ks. T. Głemma: Wizytacje s. 57, 70—80.

²¹ Tenże: O archiwach warmińskich we Fromborku. *Archeion.* [T.] 9: 1931 s. 24.

²² Ks. S. Librowski: Wizytacje. Z. 1 s. 109.

²³ Są to akta wizytacji biskupa Wojciecha Baranowskiego (1590—1606), przechowywane w Archiwum Diec. w Płocku (sygn. 1—3).

²⁴ O. H. E. Wyczański OFM: Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych. Warszawa 1956 s. 79.

²⁵ Sobór trydencki, nawiązując do dawnej praktyki (por. W. M. Plöchl: *Geschichte des Kirchenrechts.* Bd. 1 s. 326) zarządził coroczne wizytowanie diecezji przez biskupów. W wypadku jednak dużej rozległości diecezji wizytacje mogły się odbywać co dwa lata (Concilium Tridentinum. Sessio XXIV, c. III). Ze względu na wyjątkową rozległość diecezji polskich przyjął się u nas zwyczaj wizytowania diecezji co 3 lata. W praktyce wizytacje te odbywały się jeszcze rzadziej. (Ks. S. Librowski: *Wizytacje.* Z. 1 s. 109).

znaczenie i wartość akt wizytacyjnych, które będąc źródłem w zasadzie jednorodnym, są między sobą porównywalne i co za tym idzie pozwalają na przedstawienie szeregu zagadnień nie tylko statycznie, lecz także dynamicznie, przy zastosowaniu nawet metod socjologicznych.

W związku ze stosunkowo częstym wizytowaniem parafii zachowały się z okresu od drugiej połowy XVI w. do początków w. XX setki ksiąg akt wizytacyjnych, które obecnie są przechowywane przeważnie w archiwach diecezjalnych. Brak jednak dobrej o nich informacji utrudnia w znacznej mierze ich wykorzystanie do badań naukowych. Poza nielicznymi wyjątkami, akta wizytacji nie są obecnie nawet zinwentaryzowane. Drukowanych zaś inwentarzy i katalogów tych akt, poza obecnie publikowanym przez ks. S. Librowskiego opracowaniem wizytacji diecezji włocławskiej²⁶, nie ma w ogóle²⁷. W większości wypadków o stanie i rodzaju akt wizytacyjnych można zasięgnąć, nie zawsze zresztą rzetelnej, informacji tylko u opiekunów tych archiwów. W związku z tym istnieje pilna potrzeba znalezienia sposobu szerszego, aniżeli dotychczas, udostępnienia tego cennego źródła historykom. Wydaje się, iż zasługuje ono na większą uwagę, choćby z tego względu, że spośród znanych nam zasobów źródłowych np. z XVI—XVIII w. są one między innymi najbardziej wszechstronnym i kompetentnym źródłem do szeroko rozumianej historii kultury²⁸. Obejmując obszerną problematykę, skoncentrowaną wokół ówczesnej parafii, kryją one w sobie duże możliwości badawcze z zakresu stosunków religijno-społecznych²⁹, zawierają najpełniejszy materiał do historii przedrozbiorowego szkolnictwa parafialnego³⁰, archiwów i bibliotek kościelnych³¹, szpitalnictwa³² oraz różnych przejawów życia społecznego i oby-

²⁶ Ks. S. Librowski: *Wizytacje diecezji włocławskiej*. Cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*. T. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*. Z. 2: *Wizytacje w latach 1123—1421*. *Arch. Bibliot. kośc.* T. 10: 1965 s. 33—206. Autor zapowiada dalsze zeszyty tego opracowania.

²⁷ Tamże. Z. 1 s. 8.

²⁸ Por. ocenę akt wizytacji z tego punktu widzenia np.: Ks. J. Fijałek, S. Zachorowski: *O potrzebach wydawniczych w zakresie źródeł historii Kościoła w Polsce*. *Nauka pol.* [T.] 2: 1919 s. 234. — S. Kot: *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce*. Lwów 1911 s. 116 przyp. 1.

²⁹ W. Ostrowski: *Stosunki religijno-wyznaniowe na wsi śląskiej po wojnie trzydziestoletniej (w świetle sprawozdań wizytatorów biskupich)*. *Zesz. nauk. Univ. Wrocł.* Ser. A. R. 4: 1960 nr 25 s. 149—192.

³⁰ S. Kot: *Szkolnictwo parafialne* s. 115 n. — W. Ostrowski: *Scholarze i skrybowie śląscy drugiej połowy XVII wieku. Studium z dziejów stosunków społeczno-oświatowych*. *Spraw. WrTN*. Ser. A. R. 15: 1960 s. 56 n.

³¹ O. H. E. Wyczawski OFM: *Biblioteki parafialne w diecezji krakowskiej u schyłku XVI wieku*. *Pol. sacra*. R. 6: 1953/54 z. 2/4 s. 114—142. R. 7: 1955 z. 1 s. 27—68, z. 2/3 s. 159—173.

³² Por. Z. Góralski: *Opieka nad ubogimi w Łukowie w okresie przedrozbiorowym*. [W:] *Z przeszłości ziemi łukowskiej*. Lublin 1959 s. 134—139. — Tenże: *Opieka społeczna i szpitalnictwo w dawnej Polsce (na przykładzie Lubelszczyzny)*. *Zesz. hist. Univ. Warsz.* [Z.] 3: 1963 s. 89.

czajowego określonych grup ludności³³. Wiele interesującego materiału znajdzie w nich zarówno historyk sztuki³⁴, urbanista³⁵ jak też miłośnik architektury³⁶. Łącznie z rejestrami poborowymi akta wizytacji mogą stanowić podstawę do badań osadniczo-gospodarczych³⁷. Są one jedynym źródłem, ujmującym w sposób całościowy i wszechstronny, uposażenie poszczególnych parafii oraz innych instytucji kościelnych³⁸. Niektóre zaś z późniejszych akt wizytacyjnych, zwłaszcza z końca XVII, XVIII i początku XIX w., zawierają liczne odpisy wcześniejszych dokumentów, pochodzących nawet z XIII w., które dotychczas nie były nigdzie publikowane³⁹. Są to przede wszystkim dokumenty fundacyjne, erekcyjne i donacyjne parafii, przydatne również do badań osadniczych, gdyż zawierają wykazy miejscowości należących do danej parafii. Podają one także niekiedy właścicieli tych miejscowości. Obok już wspomnianych dokumentów występują w tychże aktach, chociaż rzadziej, odpisy dokumentów lokacyjnych miejscowości⁴⁰.

Odsyłając do szczegółowych opracowań⁴¹, nie będziemy tu zbyt

³³ Por. Ks. T. Długosz: Sprawy liturgiczne w diecezji krakowskiej. *Ruch biblij. litur.* R. 4: 1951 s. 1—22. — Ks. F. Stopniak: Duchowieństwo w parafiach archidjakoconatu lubelskiego w okresie kontrreformacji. *Rocz-i human.* T. 7: 1958 [druk. 1960] z. 2 s. 257—258. — W. Urban: Chłopi wobec reformacji s. 22—25.

³⁴ J. E. Dutkiewicz: Małopolska rzeźba średniowieczna 1300—1450. Kraków 1949 s. 8—10. — A. Bochnak: Mecenat Zygmunta Starego w zakresie rzemiosła artystycznego. [w:] *Studia do Dziejów Wawelu.* T. 2. Kraków 1960 s. 136 przyp. 54—55, s. 208 przyp. 322, s. 219, s. 242, s. 250 przyp. 142, s. 257—276, 282—288.

³⁵ W Trzebiński: Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku. Warszawa 1962 s. 161. (Zróżła rękopiśmienne).

³⁶ M. Walicki: Kolegiata w Tumie pod Łęczycą. *Łódź* 1938 s. 12—13. — T. Dobrowolski: Kościół św. Mikołaja w Wysocicach. Ze studiów nad architekturą i rzeźbą romańską w Polsce. *Studia Dziejów Szt.* T. 4: 1951 z. 2 s. 12, 19, 22. — A. Fischinger: Przebudowa kaplicy Mariackiej w katedrze wawelskiej na mauzoleum króla Stefana Batorego. [w:] *Studia do Dziejów Wawelu.* T. 1. Kraków 1955 s. 350, 361. — L. Kalinowski: Treści artystyczne i ideowe kaplicy Zyguntowskiej. [w:] *Studia do Dziejów Wawelu.* T. 2 s. 95 przyp. 20, s. 97 przyp. 47. — Z akt wizytacji korzystał również J. Kowalczyk w nieopublikowanej jeszcze pracy doktorskiej pt. Kolegiata w Zamościu. Ideowe treści i artystyczna forma jej architektury.

³⁷ P. Szafran: Osadnictwo historycznej Krainy w XVI—XVIII w. (1511—1772). Gdańsk 1961 s. 20.

³⁸ S. Litak: Akta wizytacyjne parafii s. 56—57.

³⁹ L. Bienkowski: Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417—1452). *Rocz-i human.* T. 7: 1958 [druk. 1960] z. 2, s. 188 przyp. 4. — S. Litak, S. Lazar: Materiały Archiwum Kurii Siedleckiej. Tamże s. 329—330. — Bardzo dużo odpisów nieznanymi dokumentów zawierają np. akta wizytacji biskupa płockiego Ch. Załuskiego. W jednej tylko księdze (Arch. Diec. w Płocku. Wizytacje nr 47), obejmującej wspomniane akta z lat 1693—1697, nie licząc dokumentów późniejszych, znajdują się: 1 dokument z XIII w., 4 z XIV oraz 13 z w. XV.

⁴⁰ Np. odpis dokumentu lokacyjnego wsi Dzieżkowice w Lubelskiem z roku 1405 (Arch. Diec. w Lublinie. Rep. 60 A 186 s. 393—397).

⁴¹ Najważniejsze i najnowsze prace na temat akt wizytacyjnych w Polsce zestawił ks. S. Librowski (Wizytacje. Z. 1 s. 8—11).

drobiazgowo wchodzić w problematykę akt wizytacyjnych. Jak już zaznaczono, ten bogaty materiał źródłowy jest wciąż za mało znany historykom.

Niewątpliwie najpełniejszą formą udostępnienia akt wizytacji byłoby ich opublikowanie. Inicjatywy tego rodzaju były już podejmowane w końcu XIX i na początku XX w. W rezultacie tego część akt wizytacji już opublikowano⁴². Sprawa dalszej publikacji akt wizytacyjnych *in extenso* utknęła jednak w martwym punkcie. Główną przeszkodą hamującą dalszą działalność wydawniczą tych akt jest przede wszystkim duża ich ilość. Oceniając sprawę realnie i równocześnie mając na uwadze dużą wartość akt wizytacji jako źródła historycznego, historycy ks. J. Fijałek i S. Zachorowski⁴³, wypowiedzieli się na początku XX w. za publikacją najstarszych i najobszerniejszych akt wizytacji w pewnym wyborze ich treści, polegającym na pominięciu niektórych materiałów nie stanowiących integralnej części opisu wizytacyjnego. Jeśli zaś chodzi o akta wizytacji późniejszych (XVII—XVIII w.), to ich zdaniem należałoby tylko zaznaczyć zaobserwowane w nich zmiany w stosunku do publikowanych najstarszych akt wizytacyjnych w przypisach do tego wydawnictwa. Z akt nie wchodzących bezpośrednio do opisu wizytacyjnego proponowali oni wydać w całości tylko formularze i dekrety reformacyjne wizytacji. W sprawie publikacji inserowanych do akt wizytacji dokumentów nie wypowiedzieli się oni stanowczo.

Przedstawiany projekt nie uwzględnia przecież faktu, że najbardziej obszerne i wyczerpujące co do treści opisów poszczególnych instytucji kościelnych są akta wizytacyjne pochodzące z drugiej połowy XVIII i początku XIX w. Swymi rozmiarami przekraczają one nieraz kilkakrotnie także sprawozdania ze schyłku XVI lub początku XVII w. Wynika to nie tylko z rozwlekłości stylu, w jakim zostały zredagowane, ale przede wszystkim ze znacznie obszerniejszego kwestionariusza poruszanych w nich zagadnień. Notatki więc w przypisach do proponowanego wydawnictwa, uwzględniające zmiany w późniejszych aktach wizytacyjnych, mogłyby znacznie przekroczyć rozmiary samego tekstu publikowanego. Ponadto proponowane wydawnictwo wymagałoby bardzo dużego nakładu pracy i, czego autorzy omawianego projektu byli świadomi, musiałyby być realizowane bardzo wolno.

Inny projekt publikacji akt wizytacji zaproponował ostatnio ks. S. Librowski. W swej obszernej i jeszcze kontynuowanej pracy na temat

⁴² Dotychczas opublikowano, częściowo lub w całości, przeważnie najstarsze akta wizytacji diecezji: chełmińskiej, gnieźnieńskiej, krakowskiej, poznańskiej, wrocławskiej i wrocławskiej. Niepełne zestawienie bibliograficzne podał O. H. E. Wyczawski (Wprowadzenie s. 81—82).

⁴³ Ks. J. Fijałek, S. Zachorowski: O potrzebach wydawniczych s. 332—334.

wizytacji diecezji wrocławskiej⁴⁴, przedstawił on szczegółowy, częściowo już zrealizowany⁴⁵, plan opracowania akt wizytacji tegoż biskupstwa. Dzieli on wizytacje według pontyfikatów, z których każdy stanowi osobny, składający się z dwóch części rozdział. Pierwsza jego część jest poświęcona omówieniu zmian organizacyjno-terytorialnych, jakie zaszły w diecezji za rządów danego biskupa, druga zaś sposobowi odbywania wizytacji, ich przebiegowi i opisowi ksiąg wizytacyjnych. Część ta jest istotna w całym opracowaniu. Ma ona być czymś w rodzaju katalogu idealnego wizytacji oraz ich akt, zawierającego obok wykazu aktualnie istniejących rękopisów wizytacyjnych również i wszelkie wzmianki o wizytacjach. Poszczególne zaś jednostki wizytacyjne (akta jednorazowej wizytacji pewnego obszaru lub miejsca kościelnego) opracowuje on idąc raczej za wzorem katalogowania rękopisów bibliotecznych, niż sporządzania inwentarza achiwalnego. W całym opisie jednostki wizytacyjnej istotną jest część dotycząca jej treści. Autor postuluje tu szczegółowe wynotowywanie z akt wizytacji, nie tylko instytucji wizytowanych, lecz także innych wzmiankowanych w tychże aktach, jak: kościoły parafialne, filialne, szpitalne, klasztorne, kaplice publiczne i prywatne a nawet pustelnie. Opracowany i już częściowo zrealizowany plan ks. Librowskiego można by rozszerzyć i na inne diecezje. Należy jednak zwrócić uwagę na jego ogromną pracochłonność. Pomijając już kwestię zarysów zmian administracyjno-terytorialnych, dokonywujących się za rządów poszczególnych biskupów, opracowanie samego katalogu idealnego wizytacji zakłada dokładne przejrzanie zarówno wszystkich woluminów akt wizytacji, jak też innych zespołów i serii źródeł, np. biskupich, kapitulnych, konsystorskich (generalnego i foralnych). Nie można tu również pominąć archiwów dekanalnych, parafialnych i państwowych, w których znajdują się liczne odpisy lub oryginały akt wizytacji. Dodając do tego szczegółowe czytanie poszczególnych protokołów wizytacyjnych i wynotowywanie z nich wzmianek o wymienionych wyżej instytucjach, należy stwierdzić, że praca nad podobnym wydawnictwem np. w wypadku diecezji krakowskiej (ponad 950 parafii w XVIII w. i około 120 woluminów akt wizytacji w samych archiwach krakowskich, nie licząc innych, jak np. diecezjalne lubelskie, sandomierskie, kieleckie, czy nawet siedleckie, musiałaby trwać kilkanaście lat przy współudziale kilku ludzi. Można również mieć zastrzeżenia co do celowości tak szczegółowego opracowywania treści akt wizytacji, jeśli wiadomo, że w zasadzie tą samą problematyką zajmuje się zespół osób opracowujący historyczny atlas kościelny⁴⁶.

⁴⁴ Ks. S. Librowski: *Wizytacje*. Z. 1 s. 170—181.

⁴⁵ Zob. przyp. 26.

⁴⁶ Por. Plan prac nad *Atlasem historycznym Kościoła w Polsce*. *Rocz-i human.*

Stąd też wydaje się, że obecnie korzystniej byłoby zacząć od skromniejszej i bardziej uproszczonej metody publikacji akt wizytacji, która pozwoliłaby w możliwie krótkim czasie udostępnić, w skali całego terytorium historycznych ziem polskich, znajdujące się w archiwach diecezjalnych, wojewódzkich lub też ważniejszych bibliotekach akta wizytacyjne z okresu od końca XVI do XX w. W odróżnieniu od wyżej zreferowanych projektów metoda ta polegałaby na tym, że pominięto by całe teksty opisów poszczególnych instytucji wizytowanych, uwzględniając jedynie zmodernizowane tytuły tychże w układzie ksiąg, w których występują⁴⁷. Każda parafia, lub oddzielnie wizytowany kościół, albo też inna instytucja kościelna, byłaby tu uwzględniona z zaznaczeniem jej miejsca w rękopisie. Ważne byłoby również odnotowanie kościołów, przejętych w XVI w. przez protestantów, które z tego powodu nie mogły być wizytowane, a o których wzmianki, albo nawet osobnych wykazy⁴⁸, występują w aktach wizytacyjnych z końca XVI i początków XVII w.

W proponowanym wydawnictwie należałoby przyjąć za podstawową jednostkę księgę. Rękopis ten byłby opracowany według z góry przyjętych zasad. Jeśliby zawierał akta z różnych lat, i do tego dotyczył różnych terenów, to poszczególne jego części należałoby traktować jako oddzielne pozycje.

Przedstawiony niżej projekt instrukcji opracowania księgi akt wizytacji jest wypunktowaniem tych zagadnień, które powinny być uwzględnione w wydawnictwie. Stanowi więc ogólne wytyczne, których należałoby przestrzegać w celu uniknięcia niejednorodności opracowania poszczególnych woluminów akt.

Omawiany projekt składa się z dwóch części. Pierwsza dotyczy zewnętrznego opisu księgi. Zawiera więc podstawowe dane, dotyczące miejsca jej przechowywania, autorów, czasu przeprowadzenia wizytacji itp. Część ta nie nastrocza większych trudności. Część druga jest zasadnicza, ponieważ obejmuje zakres treściowy wydawnictwa. Zawiera ona 7 punktów. W pierwszym chodzi o akta ważne z punktu widzenia badań źródłoznawczych nad wizytacjami, które pozwalają usta-

T. 7: 1958 [druk. 1960] z. 2 s. 15—19. — Z. Sułowski: Wydawnictwo „Polonia Christiana”. Tamże. T. 9: 1960 z. 4 s. 5—12. — Por. również wzorcowe opisy parafii. — L. Bieńkowski: Opis rzymskokatolickiej parafii Pawłów i greckokatolickiej Bezek w diecezji chełmskiej. Tamże s. 18—26. — S. Litak: Opis parafii Trzebieszów w diecezji krakowskiej. Tamże s. 13—17.

⁴⁷ W zbliżony sposób akta wizytacji biskupa krakowskiego F. Padniewskiego opracował ks. T. Glemma (Wizytacje s. 70—80). Nie wchodzimy tu w budzące wątpliwości sprawy merytoryczne tego opracowania. Niektóre z nich wyjaśnił już W. Urban (Chłopi wobec reformacji s. 22—23 przyp. 57).

⁴⁸ Np. Arch. Kap. Metrop. Krak. Wiz. nr 1 s. 279—283 (r. 1565) oraz Arch. Diec. w Lublinie. Rep. 60 A 96 s. 679—681 (r. 1603).

lić szereg czynności wykonywanych przez zlecającego wizytację biskupa oraz faktycznego jej wykonawcę — delegowanego wizytatora. Znajomość tych czynności oraz powstałych w ich wyniku akt, np. instrukcji lub formularza wizytacyjnego, ułatwia zrozumienie samego źródła. Ponieważ wizytacje mogły być przeprowadzane z punktu widzenia określonych potrzeb biskupa czy diecezji, stąd wymienione akta mogą nawet stanowić klucz do wyjaśnienia różnic zachodzących między poszczególnymi protokołami wizytacyjnymi. W punktach 2—4 i 6 chodzi o zaznaczenie stron lub kart, na których występują w księdze akta dotyczące: archidiakonatów, dekanatów, parafii i klasztorów. W punkcie 5 zależy na podaniu, najlepiej w całości katalogów tzw. „kościół sprofanowanych” przez innowierców; byłyby tu dopuszczalne tylko takie zmiany, które w niczym nie zniekształcałyby treści tych katalogów. Za wydaniem ich w całości przemawia przede wszystkim to, że uwzględnione w osobnych spisach kościoły przejęte przez protestantów mogły być tym samym pominięte w aktach wizytacji danego terenu. Stanowią one więc poniekąd uzupełnienie tych akt. Niemniej ważnym argumentem za podaniem ich w całości jest duża wartość tychże dla badań nad innowierstwem w Polsce w XVI i na początku XVII w. Poza tym katalogi te występują w aktach wizytacji na ogół rzadko i z reguły są związane w ujęciu.

Jak już wspomnieliśmy wyżej, pochodzące zwłaszcza z okresu od końca XVII do początków XIX w. akta wizytacyjne zawierają często odpisy różnych niepublikowanych dokumentów. Ze względu na dużą ich wartość źródłową, byłoby wskazane podać o nich choćby najbardziej podstawowe informacje. Kwestię tę uwzględnia punkt 7, w którym chodziłoby tylko o podanie rocznych dat dokumentów powstałych w średniowieczu oraz na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych (do końca XVI w.⁴⁹). Przy takim potraktowaniu dokumentów nie można by się zająć ich krytyką, ze względu na pracochłonność tego zagadnienia. W praktyce wynotowanie dat dokumentów nie przedłużałoby zbyt wiele pracy, gdyż dyplomy te z reguły występują w aktach wizytacji w ustalonych miejscach.

Pozostała jeszcze do omówienia kwestia języka, w którym byłyby opracowane akta wizytacji. Wydaje się, że za wyjątkiem wspomnianych rejestrow, które, zgodnie z zaleceniami instrukcji wydawniczej dla źródeł nowożytnych⁵⁰, należałoby dać w języku polskim, najprostrzym rozwiązaniem byłoby pozostawienie takiego języka, w jakim są spisane akta.

⁴⁹ W dołączonym do Planu prac nad Atlasem historycznym Kościoła w Polsce (por. przyp. 46) za końcową datę dokumentów, które należy wynotowywać w czasie kwerendy źródłowej, przyjęto r. 1601.

⁵⁰ Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. Wrocław 1953 s. 17.

Przemawiają za tym dość ważne powody. Za pozostawieniem tu języka źródła przemawiają np. trudności w tłumaczeniu na język polski terminów, określających charakter poszczególnych miejscowości, jak: *oppidum*, *oppidulum*, *civitas*, *urbs* lub *villa*, *villula* itp. Również nazwy miejscowe należałoby podać odmiennie niż to zaleca instrukcja wydawnicza⁵¹, mianowicie w pisowni źródła. Ich identyfikacja znalazłaby się w indeksie nazw miejscowych. Zachowanie źródłowej pisowni nazw terytorialnych daje korzystającemu z wydawnictwa możliwość sprawdzenia poprawności ich identyfikacji przez wydawcę (autora).

Przedstawiony projekt instrukcji wyglądałby następująco:

I. Opis księgi:

1. Nazwa archiwum przechowującego i sygnatura.
2. Skrócony tytuł, zawierający jednak:
 - a) w wypadku wizytacji generalnej: imię i nazwisko wizytującego biskupa, lub na polecenie którego przeprowadzono wizytację, oraz imię i nazwisko wizytatora, z podkreśleniem jego delegacji.
 - b) w wypadku wizytacji archidiakońskiej lub dziekańskiej: imię i nazwisko archidiakona lub dziekana.
3. Czas przeprowadzenia wizytacji i powstania księgi.
4. Rodzaj akt (wizytacja wewnętrzna, zewnętrzna).
5. Charakter akt (brudnopis, czystopis).
6. Format księgi w cm., ilość stron lub kart, stan zachowania.

II. Treść księgi:

1. Regesty występujących w księdze akt dotyczących przeprowadzenia wizytacji (np. zapowiedź wizytacji, akt delegacji biskupiej, instrukcja wizytacyjna).
2. Archidiakonaty i dekanaty.
3. Parafie i inne instytucje wizytowane w porządku, w jakim występują w księdze.
4. Kościoły zajęte przez protestantów lub opustoszałe, o których zwyczajnie, to znaczy nie w tekstach opisów innych kościołów lub parafii, wzmiankują akta wizytacji, należy traktować na równi z kościołami wizytowanymi, zaznaczając, o ile wiadomo z danej wizytacji, przez kogo i kiedy zostały oddane innowiercom, względnie, jak długo znajdują się w ich rękach.
5. Katalogi kościołów przejętych przez protestantów lub spustoszonych na skutek reformacji należy podać w zasadzie w całości.
6. Klasztory wzmiankowane w aktach wizytacji parafii.

⁵¹ Tamże s. 25.

7. Daty występujących w aktach wizytacji dokumentów, pochodzących z okresu do końca XVI w.

Wyjaśnienia do części II.

Wszystkie wymienione wyżej dane należy poprzedzić wykazem stron lub kart, na których występują w danej księdze. Parafie lub inne instytucje wizytowane otrzymują ponadto numerację bieżącą w obrębie archidiakonatów lub dekanatów, a jeśli te nie są uwzględnione — w obrębie miast (w wypadku, gdy te są w rękopisie wydzielone) lub ksiąg.

Przy podawaniu wszelkich nazw miejscowych należy przestrzegać następujących zasad:

1. Nazwy parafii lub siedzib klasztorów, albo innych wizytowanych instytucji, podaje się w pierwszym przypadku oraz w pisowni źródła.
2. Nazwa miejscowości kościelnej, jeśli występuje w niej kościół parafialny, oznacza nazwę parafii.
3. W wypadku klasztorów należy podać obok nazwy siedziby również nazwę klasztoru.
4. Przy każdej miejscowości uwzględnia się jej charakter (villa, pagus, oppidum, civitas, urbs).
5. W miejscowościach, w których, oprócz świątyń parafialnych, są uwzględnione inne kościoły lub kaplice, przy każdej z nich podaje się jej charakter i wezwanie (np. ecclesia hospitalis s. Spiritus, capella regia s. Trinitatis) oraz miejsce, w którym się znajduje na terenie miasta (np. in suburbio, ante muros, iuxta portam... dictam, in platea Stolarska dicta).

W przedstawionym projekcie instrukcji, obok instytucji parafialnych oraz różnych kościołów nieparafialnych, znajdują się również klasztory, które przeważnie nie były wizytowane⁵² ale o których akta wizytacji parafii mogą zawierać dane dotyczące ich początków, świątyń, zabudowań klasztornych, a nawet aktualnego stanu osobowego. Ze względu na to, że klasztory nie stanowiły odrębnych obiektów wizytacji, byłyby one potraktowane inaczej niż parafie i inne oddzielnie wizytowane instytucje. W aktach wizytacji parafii stanowią one element drugorzędny, występujący w obrębie opisu poszczególnych parafii na równi z kaplicami, zborami, szpitalami lub szkołami. Stąd w schemacie wydawnictwa wystąpiłyby one pod parafiami bez numeracji bieżącej. Takie ujęcie klasztorów uzasadnia fakt, że nie występują one w aktach wizytacji w obrębie własnych jednostek organizacyjnych, np. prowincji, oraz nie są w tych sprawozdaniach zjawiskiem zbyt częstym.

⁵² Klasztory cieszące się prawem egzempcji mogły być wizytowane przez biskupa tylko za specjalnym zezwoleniem papieża.

W wyniku omawianej inwentaryzacji otrzymalibyśmy kompletny zestaw materiałów wizytacyjnych do wszystkich parafii. Zestaw ten byłby już sam w sobie cennym źródłem, stanowiącym sprawdzian występowania parafii w aktach wizytacji danego czasu. Zasadnicza jego funkcja polegałaby jednak na tym, że stanowiłby punkt wyjściowy w wykorzystywaniu akt wizytacyjnych. Informowałby zarówno o miejscu przechowywania ksiąg wizytacji, jak też o miejscu występowania w nich protokołów dotyczących konkretnych parafii, lub innych instytucji wizytowanych, oraz występujących w tychże aktach dokumentów.

Przedstawione niżej przykłady opracowania takich ksiąg ilustrują, jak omawiane wydawnictwo wyglądałoby w praktyce. Tytułem przykładu umieściliśmy celowo jedną księgę z początku XVII w. a drugą z końca w. XVIII, ponieważ księgi te znacznie się między sobą różnią, tak objętością opisów, jak również różnorodnością kwestionariuszy.

Archiwum Diecezjalne w Lublinie

Rep. 60 A 96

Visitatio ecclesiarum et totius cleri in archidiaconatu Lublinensi — — Bernardi Maczejewski — — episcopi Cracoviensis — — facta et conscripta der deputatum — — Thomae canonicum Visliciensis, officialem Lublinensem in anno MDCIII.

Wizytacja zewnętrzna. Czystopis. Jej brudnopis w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie, sygn. (Consistorialia) E 2.

Format 32 × 21 cm. S. 1—782. Stan zachowania: s. 761—782 w dolnej części uszkodzone, poza tym zadowalający.

s. 3

Kraków, 23 października 1602.

Pismo biskupa krakowskiego Bernarda Maciejewskiego, zlecające kanonikowi wiślickiemu i rektorowi kościoła w Świeciechowie Tomaszowi Jossiejuszowi przeprowadzenie wizytacji archidiaconatu lubelskiego.

s. 5—68	1. Civitas Lublin, ecclesia collegiata s. Michaelis.
s. 69—85	2. Civitas Lublin, capella regia castri Lublinensis s. Trinitatis.
s. 86—95	3. Civitas Lublin, hospitale et praepositura eius s. Spiritus et capella hospitalis s. Spiritus, iuxta portam civitatis in suburbio Cracoviensi.
s. 99—108	4. Civitas Lublin, ecclesia s. Nicolai in suburbio dicto Czwartek.
s. 109—111	5. Civitas Lublin, capella s. Crucis extra moenia civitatis.
s. 112	Decenatus Lucoviensis.
s. 113—140	1. Civitas Lucow.
s. 141—158	2. Oppidum Radzyn.
s. 159—168	3. Villa Ulan.
s. 169—181	4. Villa Trzebieszow.
s. 182—195	5. Villa Zbuczyn.
s. 196—201	6. Villa Prusin.
s. 202—213	7. Oppidum Siedlce.
s. 214—221	8. Oppidum Tuchowicz
s. 222—229	9. Villa Stanin.

- s. 230—239 10. Villa Radorzys.
s. 239—251 11. Oppidum Woycieskow.
s. 252—257 12. Oppidum Jadamow.
s. 258—262 13. Oppidum Serokomla.
s. 263 Decanatus Parcowiensis.
s. 263—288 1. Civitas Parczow.
s. 289—299 2. Oppidum Ostrow.
s. 299—309 3. Oppidum Czemierniki.
s. 309—318 4. Oppidum Kocko.
s. 318—326 5. Oppidum Michow.
s. 326—333 6. Oppidum Lewartow.
s. 334—339 7. Villa Syrniki.
s. 339—345 8. Villa Krasienin.
s. 346—352 9. Villa Bystrzica.
s. 353—360 10. Villa Kiiany.
s. 361—371 11. Oppidum Łęczna.
s. 372—379 12. Oppidum Puhaczow.
s. 380—393 13. Oppidum Biskupice.
s. 394—403 14. Villa Mełgiew.
s. 405 Decanatus Chodeliensis.
s. 405—430 1. Oppidum Chodel.
s. 431—437 2. Villa Ratoszyn.
s. 438—450 3. Villa Piotrawin.
s. 451—457 4. Villa Boby.
s. 458—463 5. Villa Niedrzwica.
s. 464—471 6. Villa Wilkołazy.
s. 472—476 7. Villa Zakrzówek.
s. 477—485 8. Villa Kiełcowice.
s. 485—489 9. Oppidum Bychawa.
s. 490—494 10. Villa Bychawka.
s. 494—504 11. Villa Krzconow.
s. 505—508 12. Villa Częstoborowice.
s. 509—516 13. Villa Abramowice.
s. 517—522 14. Villa Zemborzice.
s. 523—531 15. Villa Konopnica.
s. 532—533 16. Villa Dąbrowica.
s. 535 Decanatus Casimiriensis.
s. 535—566 1. Civitas Casimiria.
s. 566—573 2. Villa Wilkow.
s. 573—580 3. Villa Karémiska.
s. 580—594 4. Oppidum Wąwolnica.
s. 595—602 5. Villa Bochotnica.
s. 603—613 6. Villa Garbow.
s. 614—624 7. Oppidum Markuszowice.
s. 625—638 8. Oppidum Koninska Wola.
s. 639—643 3. Villa Włostowice.
s. 644—655 10. Oppidum Baranow.
s. 656—664 11. Villa Gołąbie.
s. 665—674 12. Villa Regow.
s. 674—685 13. Villa Jaroszyn.
s. 687 Decanatus Solecensis.
s. 687—700 1. Oppidum Solec.
s. 700—714 2. Oppidum Janowiec.
s. 715—721 3. Villa Chotca.
s. 721—728 4. Villa Pawłowice.
s. 728—732 5. Oppidum Lipsko.

- s. 733—737 6. Villa Krempa.
s. 737—747 7. Oppidum Sienno.
s. 748—756 8. Villa Rzeczniov.
s. 757—765 9. Villa Wielgie.
s. 766—774 10. Oppidum Grzimałow.
s. 775—776 11. Villa Cepielow.
s. 779 Parochiales prophanatae ab haereticis et aliae funditus sublatae in eodem decanatu [Parczowiensi].
1. In oppido Piaski, a — — Orzechowski fundus sublata, ab annis circiter 40.
 2. [In] villa Czemierniki nobilium, fundus sublata.
 3. [In] villa Łanczuchow, a — — Orzechowski fundus sublata.
 4. [In] villa Rudnik dominae Sienciana, a — — Firley.
 5. [In] oppido Firlelow, ab eodem — — Firley.
 6. [In] oppido Kocko, parochialis cum 6 mansionariis, praepositura, ab eodem Joanne Firley palatino Cracoviensi ab annis circiter 40]⁵³.
- s. 780 7. [In] oppido Kamionka, a — — Samotulski ab annis 20.
8. [In] villa Dys, ab eodem, ab annis 12.
- s. 781 Parochiales prophanatae ab haereticis et desolatae in eodem decanatu [Chodeliensi].
1. Oppidum Beżyce, a — — Spinek, ab annis 30.
 2. Villa Woiciechow, ab eodem.
 3. Villa Popowice, ab — — Rey, ab annis circiter 30.
 4. Oppidum Opole, a — — Ślupecki, ab annis circiter 30.
 5. Oppidum Klickowice, ab eodem.
- s. 782 Parochiales in eodem decanatu [Casimiriensi] prophanatae ab haereticis et desolatae.
1. In oppido Kurow, a — — Zbądzki, ab annis circiter 24.
 2. [In] Olexow, a — — Gniewosz, ab annis 20.
 3. [In] Villa Climontowicze.

Archiwum Diecezjalne w Lublinie

Rep. 60 A 179

Visitatio decanatus Lucoviensis per — — Vincentium a Gołąbki Jezierski scholasticum cathedralem Camenecensem, praepositum collegiatae, vicarium in spiritualibus per palatinatum Lublinensem, terramque Stężycensem, officialem generalem ab — — Adalberto Leszczyc Skarszewski — — episcopo Hełmensi et Lublinensi, coadiutore abbate commendario Sulejowiensi — — delegatum generalem visitatorem expedita anno Domini 1793-tio.

Wizytacja zewnętrzna. Czystopis.

Format 37 × 22 cm. K. 1—284. Stan zachowania bardzo dobry.

k. 1 — 3

Grodno, 27 lipca 1793.

Pismo biskupa chełmskiego i lubeskiego Wojciecha Skarszewskiego, zlecające scholastykowi katedry kamienieckiej, wikariuszowi i officialowi lubelskiego, Wincentemu Jezierskiemu wizytację dekanatu łukowskiego i stężyckiego.

⁵³ Obecnie róg karty oderwany. Opis pochodzi z czasu, kiedy jeszcze był cały.

- k. 4 —5 Lublin, 28 sierpnia 1793.
Okólnik wizytatora generalnego scholastyka katedry kamienieckiej, proboszcza kolegiaty św. Michała w Lublinie, wikariusza i oficjała generalnego w województwie lubelskim i ziemi stężyckiej, Wincen- tego Jezierskiego z Gołąbków do duchowieństwa i wiernych deka- natów łukowskiego i stężyckiego, zapowiadający o mającej się roz- począć w dniu 20 września 1793 r. wizytacji generalnej w tychże dekanatach.
- k. 6 —7v Warszawa, 16 lutego 1792.
Instrukcja odnosząca się do wizytacji dziekanów.
- k. 7v—9v Dekanat łukowski.
- k. 10 —21v Warszawa, 16 lutego 1792.
Instrukcja odnosząca się do wizytacji parafii.
- k. 22 —36 1. Miasteczko Serokomla.
k. 31—31v: dok. 1444.
- k. 36 —61 2. Miasto Łuków.
k. 46—48: dok. 1418.
k. 40v—41, 59—60: Łuków, Collegium XX. Piarów.
k. 41—41v, 60: Łuków, Konwent OO. Bernardynów.
k. 60—61: [wieś] Zofibór, Residentia PP. Ordinis Prae- dicatorum.
- k. 61 —85 3. Wieś Trzebieszów.
- k. 85 —93 4. Wieś Konkolownica.
- k. 93 —115v 5. Oppidum Radzyn.
k. 105v—107: dok. 1456.
- k. 115v—130v 6. Villa Ulan.
- k. 130v—168 7. Wieś Zbuczyn.
k. 145v—146v: dok. 1418.
k. 148—149v: dok. 1418.
- k. 168 —184 8. Wieś Pruszyn.
k. 176v—177v: dok. 1430.
k. 177v—178: dok. 1512.
- k. 185 —202 9. Oppidum Siedlce.
k. 192—192v: dok. 1530.
- k. 202 —212v 10. Wieś Domanice.
- k. 212v—226v 11. Miasteczko Tuchowicz.
k. 225—226: villa Jeleniec, Residentia Patrum Bernardinorum.
- k. 226v—234v 12. Villa Stanin.
k. 230v—231: dok. 1555.
- k. 234v—246 13. Miasteczko Adamów.
k. 246: wieś Gułowska Wola, Conventus Ordinis Carmelitarum antiquae observantiae.
- k. 246v—262v 14. Miasteczko Woycieszków.
- k. 262v—283v 15. Villa Radoryż.

Opracowane w przedstawiony wyżej sposób księgi akt wizytacji nale- żałoby ułożyć terytorialnie w obrębie diecezji według archidiaconatów i dekanatów oraz chronologicznie według rządów poszczególnych bisku- pów. Dla jednolitości wydawnictwa danej diecezji można by równorząd-

nie traktować akta wizytacji generalnych z archidiakońskimi i dziekańskimi, zaznaczając tylko ich rodzaj, o ile nie wskazuje na to już sam tytuł księgi.

Ze względu na informacyjny charakter wydawnictwa nie należałoby wchodzić w kwestię adekwatności podawanych w aktach wizytacyjnych informacji odnoszących się do podziałów na archidiakonaty i dekanaty. Chociaż na ogół informacje te nie budzą większych wątpliwości, to jednak istnieją wyjątki, w których można zauważyć mylne zaszeregowanie parafii do wyższych jednostek terytorialnej organizacji kościelnej. Badania w tym zakresie są jednak zbyt uciążliwe, zwłaszcza jeśli chodzi o okresy, z których nie zachowały się, względnie, w których nie wykonano wykazów parafii na synodach, stanowiących najczęściej kryteria prawdziwości danych wizytacji w omawianej kwestii. Ponadto nawet wykazy parafii występujące w aktach synodalnych nie zawsze są bezbłędne⁵⁴.

Akta wizytacji jednej diecezji zajęłyby jeden lub kilka tomów druku. Jeśliby zaś akt wizytacji jednej diecezji było zbyt mało, można by dwie lub więcej diecezji łączyć w jeden tom.

Omawiane wydawnictwo musiałby poprzedzić wstęp, omawiający problematykę akt wizytacji, jak również zakres rzeczowy i terytorialny wydawnictwa. Rzeczą ważną byłoby tu wskazanie na różnice wynikające z rodzajów samych wizytacji (generalne, archidiakońskie i dziekańskie); wewnętrzne i zewnętrzne. Celem opracowania takiego wstępu byłoby umożliwienie korzystającym łatwej oceny każdego rodzaju akt wizytacyjnych.

Całość wydawnictwa danej diecezji zamykałby indeks nazw miejscowych, uwzględniający równocześnie obecną i dawną pisownię tychże.

Jest rzeczą zrozumiałą, że od przedstawionego wyżej projektu publikacji akt wizytacji mogą być różne odstępstwa. Muszą one być, chociażby z tej przyczyny, że niektóre akta wizytacyjne, zwłaszcza z końca XVI w., stanowią tak cenne źródło, iż powinny być wydane w całości. Na opublikowanie *in extenso* zasługują np. wspomniane już wyżej sprawozdania z wizytacji biskupa krakowskiego Filipa Padniewskiego, jak też niektóre przynajmniej księgi akt wizytacyjnych diecezji krakowskiej z czasów kardynała Jerzego Radziwiłła⁵⁵, czy biskupa płockiego Wojcie-

⁵⁴ W. Müller: Diecezja krakowska w relacjach biskupów do Rzymu z XVII—XVIII wieku. *Rocz-i human*. T. 13: 1965 z. 2 s. 69—70.

⁵⁵ Por. Akta wizytacji dekanatu krakowskiego [z] 1599 roku, przeprowadzonej z polecenia kardynała Jerzego Radziwiłła. Cz. 1. Wyd. ks. Cz. Skowron. Lublin 1965. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Instytut Geografii Historycznej Kościoła w Polsce. Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w Polsce. T. 2. [Cz. 2 powyższego oddana do druku].

cha Baranowskiego z końca XVI w. Akta te przedstawiają szczególną wartość z punktu widzenia stosunków wyznaniowych w Polsce w okresie reformacji. Są one również m. in. bardzo cennym źródłem do dziejów obyczajów tego czasu.

DE ECCLESIARUM PAROECIARUMQUE ACTIS VISITATIONUM PUBLICANDIS
ET IN ALBUM INFERENDIS QUÆSTIO

S u m m a r i u m

In locupletibus archivis ecclesiasticis et civilibus atque in nonnullis bibliothecis in Polonia non desunt centuriae voluminum, quibus ecclesiarum paroeciarumque visitatoria acta saeculis a XVI ad XX nexa, perhibentur. Quae quidem acta ad latius patentem historiam nostrae culturae animi spectantia et singularia et praestantissima sunt monumenta. Propterea vergente iam XIX saeculo Poloniae disciplinae historicae viri praestantes ea esse publicanda saepius putarunt. Quae res, ut visitationum acta integra et completa in lucem edantur, graves difficultates patitur. Maximus voluminum numerus praecipue obstaculo est. Qua de causa propono, ut in lucem edantur sicuti repertorium, quo aservata visitationum acta singulorum institutorum ecclesiasticorum praebeantur. Quod cum factum erit, sat brevi tempore et moderato laboris nisu, praeteritae memoriae investigatores certas notitias habebunt, ubi nempe quibusque in institutis ecclesiasticis visitationum acta inveniantur, atque quodammodo scient cuius sint momenti et quanti valeant.